

TILLAR TASNIFI. GENEOLGIK VA TIPOLOGIK TASNIF.

Maxmatqulova Oyshirin Aliqul qizi

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti
Ona tili va adabiyot fakulteti ona tili va adabiyot yoʻnalishi
404-guruh 4-bosqich talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10552128>

Annotatsiya. Ushbu maqola tillarni oʻrganishda genealogik va tipologik tasnifning dinamik oʻzaro taʼsirini oʻrganadi. Tarixiy tilshunoslikka asoslangan genealogik tasnif tillar orasidagi evolyutsion munosabatlarni ochishga, nasl-nasablarni umumiy ajdodlarga borib taqalishiga intiladi. Bundan farqli oʻlaroq, tipologik tasnif irsiy mansubligidan qatʼi nazar, umumiy til xususiyatlariga qaratilgan boʻlib, tillarda mustaqil ravishda paydo boʻladigan universal naqshlar haqida tushuncha beradi. Ushbu ikki nuqtai nazarning sintezi til xilma-xilligining koʻp qirrali tabiatini tushunish uchun keng qamrovli asosni taqdim etadi. Genealogik tushunchalar tarixiy aloqalar, migratsiya va madaniy almashinuvlarni ochib beradi, tipologik tahlil esa global miqyosda tillarni shakllantiradigan takrorlanuvchi tarkibiy elementlarni aniqlaydi. Birgalikda ular tillarning vaqt oʻtishi bilan qanday rivojlanishi va xilma-xilligi haqida nozik tushunchaga hissa qoʻshadilar.

Kalit soʻzlar. Lingvistik tipologiya, tilshunoslik sohasi, genetik tasnif, til oilalari, guruhlanish, umumiy xususiyatlari.

CLASSIFICATION OF LANGUAGES. GENEALOGICAL AND TYPOLOGICAL CLASSIFICATION.

Abstract. This article explores the dynamic interplay between genealogical and typological classification in language learning. Genealogical classification, based on historical linguistics, seeks to reveal evolutionary relationships between languages, tracing genealogies back to common ancestors. In contrast, typological classification focuses on common language features, regardless of heredity, and provides insight into universal patterns that emerge independently across languages. The synthesis of these two perspectives provides a comprehensive framework for understanding the multifaceted nature of language diversity. Genealogical concepts reveal historical connections, migrations, and cultural exchanges, while typological analysis identifies recurring structural elements that shape languages on a global scale. Together, they contribute to a nuanced understanding of how languages evolve and diversify over time.

Key words. Linguistic typology, field of linguistics, genetic classification, language families, grouping, general features.

КЛАССИФИКАЦИЯ ЯЗЫКОВ. ГЕНЕОЛОГИЧЕСКАЯ И ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ.

Аннотация. В этой статье исследуется динамическое взаимодействие между генеалогической и типологической классификацией в изучении языка. Генеалогическая классификация, основанная на исторической лингвистике, стремится выявить эволюционные связи между языками, прослеживая генеалогии до общих предков. Напротив, типологическая классификация фокусируется на общих языковых особенностях, независимо от наследственности, и дает представление об универсальных закономерностях, которые возникают независимо в разных языках. Синтез этих двух

точек зрения обеспечивает всеобъемлющую основу для понимания многогранной природы языкового разнообразия. Генеалогические концепции раскрывают исторические связи, миграции и культурные обмены, а типологический анализ выявляет повторяющиеся структурные элементы, которые формируют языки в глобальном масштабе. Вместе они способствуют более тонкому пониманию того, как языки развиваются и диверсифицируются с течением времени.

Ключевые слова. *Лингвистическая типология, область языкознания, генетическая классификация, языковые семьи, группировка, общие признаки.*

Tillar tasnifi muammosi ularni qiyosiy o'rganish vaqtida paydo bo'ladi va ba'zan qiyosiy o'rganishning pirovard maqsadi deb tasavvur etiladi. Tillar tasnifining 2 asosiy turi mavjud: tillarning genealogik tasnifi va tillarning morfologik (tipologik) tasnifi.

Genealogik tipologiya yoki genetik tasnif tillarning o'xshashligini ularning umumiy ajdodlari asosida belgilaydi. Tipologik tasnif esa, tillarning o'xshashligidan qat'iy nazar, umumiy belgilar bilan o'xshashligini belgilaydi. Aniqroq qilib aytsak, birbiri bilan genetik aloqaga ega bo'lgan tillar deb nomlanuvchi bir xil lingvistik guruhlariga tegishli tillar oilasi tushuniladi. Ushbu aloqalar lingvistik tahlilning qiyosiy usulidan foydalanish orqali o'rnatiladi, bu asosan sinov mezonlari sifatida umumiy fonologik yangiliklarga tayanadi.

Yilda tilshunoslik, genetik munosabatlar bir xil tillar oilasiga mansub tillar o'rtasida mavjud bo'lgan munosabatlar uchun odatiy atama (Hind-yevropa tillari (Yevropa, Janubi-G'arbdan Janubiy Osiyoga); Xitoy-Tibet tillari (Sharqiy Osiyo); Niger-Kongo tillari (Afrikaning Saxaradan keyingi qismi), Afro-osiyo tillari (Shimoliy Afrikadan Afrika shoxiga, Janubi-G'arbiy Osiyo)). Agar biri ikkinchisidan kelib chiqqan bo'lsa yoki ikkalasi ham umumiy ajdoddan kelib chiqqan bo'lsa, ikki til genetik jihatdan bog'liq deb hisoblanadi. Masalan, italyan tili lotin tilidan kelib chiqqan. Shuning uchun italyan va lotin tillari genetik jihatdan bog'liq deb aytiladi. Ispan tili ham lotin tilidan kelib chiqqan. Shuning uchun ispan va italyan tillari genetik jihatdan bog'liqdir¹.

Genealogik tasnif qiyosiy tarixiy usuldan foydalangan holda dunyo tillarining tarixiy munosabatlari asosida qurilgan. Qiyosiy tarixiy metodning vatani Germaniyadir. Aynan shu yerda tillarning genetik o'ziga xosligi aniqlangan birinchi asarlar paydo bo'ldi. Bular Frans Bopp va Jeykob Grimmning asarlari edi. Genetik o'ziga xoslik ularda tovushlar, morfemalar va hatto umumiy kelib chiqadigan butun so'zlarning mos kelishi asosida o'rnatildi. XIX asrning 2-yarmida tilning naturalistik nazariyalari, xususan, Avgust fon Shleyxerning til daraxti nazariyasi paydo bo'ldi, unga ko'ra, barcha turdosh tillar daraxt shoxlari kabi umumiy proto-tildan tarqalib ketgan. Tillarning klassik genealogik tasnifi J. Grimm tasnifidir.

Guruhlar (oilalar) ichida kichik guruhlariga bo'linish ham mavjud. Masalan, german guruhiga german tillarining sharqiy, shimoliy va g'arbiy kichik guruhlar kiradi. Kichik guruhlar ichida tillar guruhlar yoki filiallarga qaraganda bir-biriga yaqinroqdir. Genealogik tasnif deganda, odatda, asrlar qa'riga retrospektiv yo'naltirilgan tasnif tushuniladi. Tahlilning ushbu yo'nalishi, tabiiyki, qarindosh tillarni guruhlashda ularning paydo bo'lish vaqtini va haqiqiy mavjudligini hisobga olish kerak deb taxmin qiladi.

¹ Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. М., Просвещение, 1989. С-29.

Tillarning tipologik tasnifi tilning tuzilishi va nazariy tushunchasining o'zgaruvchanligi tufayli har doim nisbiy va tarixiy jihatdan o'zgaruvchan bo'ladi. Tillarning tipologik tasnifini birinchi bo'lib nemis olimlari aka-uka Shlegellar taklif etgan. Keyincha u XIX asr oxirida boshqa nemis olimi V. fon Gumboldt tomonidan tuzatilgan. U asosan uch belgiga e'tibor bergan²: 1) ma'noga aloqador usullarga, 2) gap tuzilishiga, 3) tovush shakliga³.

Gumboldt ana shu belgilariga ko'ra tillarni to'rt guruhga ajratadi: 1) izolirlashgan, 2) agglyutinativ. 3) flektiv, 4) inkorporativ tillar. Keyinchalik, bu tasnifga A.Shleyxer, F.F.Fortunatov kabi olimlar o'zgarishlar kiritdilar. A.Shleyxer inkorporativ tillar borligini tan olmadi. F.F.Fortunatov esa, so'zning morfologik tarkibiga asosiy e'tiborini qaratdi. Tillarning morfologik tasnifiga ko'ra izolirlashgan, agglyutinativ, flektiv, inkorporativ yoki polisintetik tillar farqlanadi. Ularning har biriga qisqa izoh beramiz.

O'zakli (Izolirlashgan) tillarda ba'zan amorf tillar deyiladi (lotincha "amorphous" – shaklsiz) so'zlar va ularning shakli boshqa so'zlarga va gapga bog'liq bo'lmay, so'zlar o'zgarmay qoladi. Bunday tillarga xitoy, aniqrog'i, qadimgi xitoy, vetnam, indonez, ba'zi malaya-polineziy va G'arbiy Afrika tillari kiradi. Izolirlashgan tillarda affikslar qo'llanmaydi. Lekin hozirgi xitoy tilida ba'zan affikslarni qo'llash hollari uchraydi.

Flektiv tillarda (lotincha "flexio" – o'tish, bukilish) morfemalar fonetik sharoitga bog'liq bo'lmagan holda o'zgarishlarga uchraydi. Bu tillarda so'zning o'zagi ichki fleksiya natijasida o'zgaradi. Masalan, ingliz tilida sit – sat – o'tirmoq, catch – caught – ushlamoq, man – men – erkak kishilar va h.k. Flektiv tillarda morfemalarni ajratish ancha mushkulroq bo'lib, so'zlarga qo'shilgan affikslar bir yo'la bir necha ma'nolarni ifodalashi mumkin. Flektiv tillarda qaysi vositalar grammatik ma'noni ifodalashda ko'proq qo'llanishiga ko'ra analitik va sintetik turlarga bo'linadi.

Agglyutinativ (lotincha agglutinare – ulamoq) tillarda so'zlarning o'zaro munosibati so'z yasash va so'z o'zgartirish affikslari orqali ifodalanadi. So'zlar ko'p morfemali bo'lib, so'zni tashkil etgan morfemalar o'rtasidagi chegara aniq bo'ladi. Agglyutinativ tillarga turkiy, mo'g'ul, fin, bantu tillari kiradi. O'zbek tili agglyutinativ tillarga yorqin misoldir. Masalan, kelmadi – so'zida kel – o'zak affiksi, -ma – inkor affiksi -di – o'tgan zamon, 3-shaxsni ifodalovchi affiks mavjud. O'zbek tilida so'zlarga oltitagacha affikslarni qo'shish mumkin. Attyutinativ tillarda so'zning o'zagi – o'zak morfemada kamroq o'zgarishlar ro'y beradi, biroq affiksal morfemalar ulangan o'rinda turli o'zgarishlar ko'proq uchraydi. Masalan, tara – taroq – taramoq, sez – seskanmoq, so'ra – so'roq – so'ramoq, kurak – kuragi, bog' – boqqa. ko'ngil – ko'ngli kabi.

Polisintetik (grekcha polys – ko'p, synthesis – qo'shish) yoki inkorporativ tillarda harakat va holatning obyektini, ba'zan subyektini ifodalash uchun fe'lning tarkibiga alohida so'z – affikslar qo'shiladi.

Inkorporatsiya (lotincha incorporare – qo'shmoq) qo'shma fe'l yasash-ning bir usuli hisoblanadi. Masalan, "Men (hozir) go'sht yemoqdaman" gapida ni – fe'l prefiksi, 1-shaxs birlikda, k – jonsiz narsa bilan moslashuvda qo'llanuvchi prefiks, qa – "yemoq", o'zak, in – aniq

² Шайкевич А.Я., Абдуазизов А.А., Гурджиева Е.А. Введение в языкознание. Т., 1989, с. 150.

³ Аракин В.Д. Типология языков и проблема методического прогнозирования. М., Высшая школа, 1989. С-56

artikl, naka – "go'sht", o'zak, tl – asosiy kelishik affiksi. Bu fe'ning shakli, ya'ni so'z "Men go'sht yeyman" degan gapga teng keladi va bu o'ziga xos inkorporatsiya hodisasidir.

Polisintetik tillarda alohida qo'llanuvchi so'zlar ham borki, ular so'z – af-fikslardan farq qiladi. Polisintetik tillarga Sibir va Amerika tillari kiradi.

Umuman olganda, tasniflar orasidagi asosiy farq shundaki, tasniflarning birinchisi tillarning qarindoshligi tushunchasiga asoslanadi; u qiyosiy-tarixiy tilshunoslik paydo bo'lgandan keyingina ro'yobga chiqqan. Bunda qarindosh tillar qarindoshlik darajalariga qarab oilalarga (masalan, hind-yevropa, finugor, turkiy, somhom va boshqa tillar oilalari), bir oila doirasidagi yaqin qarindosh tillar esa guruh va guruhchalarga (masalan, hind-yevropa oilasining slavyan guruhidagi sharqiy slavyan tillari guruhchasi yoki turkiy tillar oilasining sharqiy va g'arbiy guruhlari) birlashtiriladi. Oiladan kattaroq tasnifiy birliklar (til oilalari to'plami, makrooilalar va boshqalar)ni aniqlash, belgilashga urinishlar ham mavjud⁴.

Tillarning morfologik tasnifi esa tipologik va grammatik xususiyatlarga asoslanadi. U o'zgarimas lug'aviy birliklarga ega bo'lgan tillar hamda o'zaro birikib, o'zgarishlarga uchrovchi lug'aviy birliklari bulgan tillarni qiyoslash asosida paydo bo'lgan. Nemis olimi A.V.Shlegel Tillar tasnifining ushbu prinsipini tillarni morfologik qurilishli tillar va grammatik qurilishsiz tillarga ajratgan holda rivojlantirdi. Tillarni amorf tillar, agglutinativ tillar, flektiv tillar va polisintetik tillarga ajratish ham shu tasnifga asoslanadi. Mazkur turlarning birortasi ham sof holda uchramaydi: dunyodagi barcha tillarning xususiyatlari biridan ikkinchisiga o'tuvchan xarakterga ega. Nemis olimi G.Shteyntal, avstriyalik F.Misteli va amerikalik E.Sepirning XIX asrda morfologik (tipologik) tasnifni takomillashtirish yo'lidagi urinishlari birmuncha sodda, umumiy tarzda bo'lgan.

REFERENCES

1. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. М., Просвещение, 1989. С-29.
2. Аракин В.Д. Типология языков и проблема методического прогнозирования. М., Высшая школа, 1989. С-56.
3. Абдуазизов А.А. Тилшуносликка кириш. I-қисм. Фонетика ва фонология. II-қисм. Лексикология ва семасиология. Грамматика. Тошкент, Университет, 1999. С-87.
4. Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Т., 1992.-74.
5. Абдуазизов А.А., Шереметьева А.Г., Зализняк А.М. Общее языкознание. Ташкент, Университет, 2004. С-28.
6. Ашурава Д.У. Производное слово в свете коммуникативной теории языка. Ташкент, Фан, 1991. С-54

⁴ Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Т., 1992.-74.